

ДАВНІ МІСТА

Руслан Орлов

ВИШГОРОД

У творі видатного українського церковного і культурного діяча Інокентія Гізеля (1600—1683) — «Синописисі», — вперше надрукованому у друкарні Києво-Печерської лаври 1674 р., є вказівка на те, що місто Вишгород було засноване в легендарні часи Кня, Щека і Хорива: «третій брат, Корев, или Хорев, созда град, также от своего имени, Хоревуцу, а по том Вишгород прозвася»¹. Це стверджує і М. Ф. Берлінський: «Село Вышгород, лежащее в 17 верстах выше Киева на горе над Днепром, было то место, где третий брат Кня Хорев утвердил свое пребывание»². Ототожнення Вишгорода з городищем, закладеним Хоривом, на початку ХХ ст. зацікавило історика В. Г. Ляскоронського, який спробував довести існування літописного Вишгорода в нагірній частині Києва.

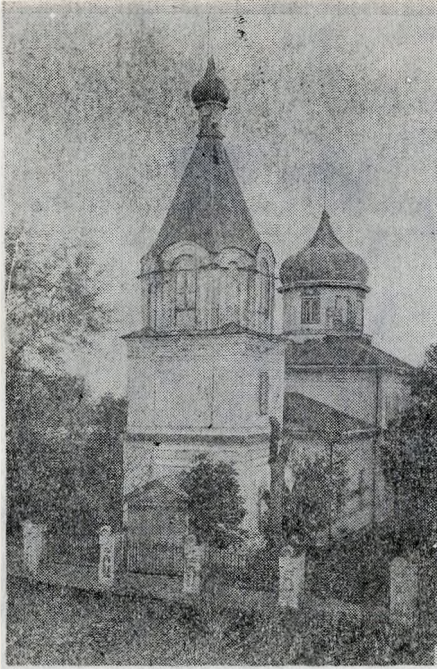
Проте більшість учених слушно вважали, що Вишгород знаходився на місці однойменного села, розташованого на мальовничих правобережних кручах Дніпра. Перша літописна згадка про Вишгород відноситься до 946 р., коли після підкорення дравлян на Вишгород надходила третина данини із приєднаних земель³.

Що ж саме привертає увагу дослідників до Вишгорода, який знаходиться неподалік греблі Київської ГЕС та досить занедбаного і хаотично забудованого райцентру Київської області на дніпровських кручах зі значними пошкодженнями? Тут збереглися культурний шар Х—ХІ ст., руїни укріплення та мурований фундамент церкви Бориса і Гліба.

Відомий краєзнавець Леонтій Похилевич писав про тогочасний Вишгород: «В настоящее время киевлянам Вышгород известен тем же приятным и возвышенным местоположением, обозреваемым в перспективе с северных холмов Киева, а также многими (5-ю; они теперь арендуются от казны: майор. Атрафинсоном, Осиповым и купц. Валуевым), кирпичными заводами, на которых выделяется в год до 6 миллионов превосходного по качеству глины кирпича, сбываемого в Киеве...»⁵

Виданий вперше в 1864 р. твір Л. Похилевича «Сказания о населенных местностях Киевской губернии» містить дані про чисельність мешканців села: православних — 1071, євреїв — 42; землі було на 348 ревізних душ 1723 десятини. Автор побіжно згадує й історію міста, зокрема історію спорудження храму Бориса і Гліба, та одну з героїчних сторінок історії, коли в 1173 р. місто витримало облогу великого війська, очолюваного 20 князями, а також період XVI—XVII ст., коли землі Вишгорода входили до складу володінь Межигірського монастиря.

Голова Московського археологічного товариства і організатор археологічних з'їздів граф Олексій Сергійович Уваров зацікавився головною

Церква 1861 року. Фото 1935 року.

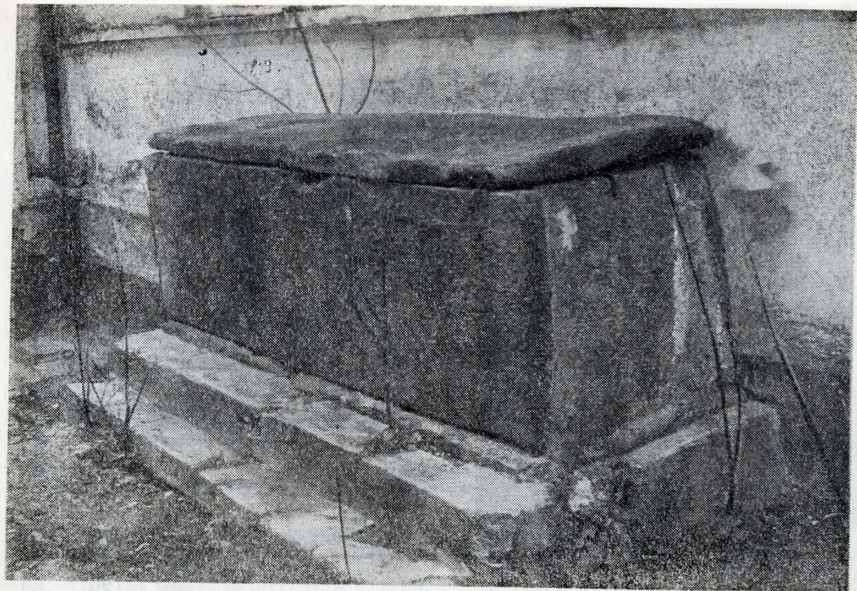
Св. Борис і св. Гліб поховані біля церкви св. Василя близько 1020 року. За рукописом XV ст.

вишгородською святинією — церквою Бориса і Гліба, куди 1115 р. були перенесені мощі цих святих, і в 1874 р. зробив сюди наукову екскурсію делегатів III Археологічного з'їзду. Про цю подію залишив цікаві спогади М. І. Костомаров: «На зворотному шляху з Трехтемирова, члени з'їзду проминули Київ і завітали до Вишгорода. Тут оглянули місце, де знаходився Спасо-Межигірський монастир, що належав запорожцям, відвідали Межигірську фаянсову фабрику і пішли до старої церкви давнього Вишгорода, що стояла на високій горі. Місцевий священник (Федір Маніковський.— Р. О.) повідомив, що тут знаходили декілька старих речей у могилах похованих там у давні часи людей. Члени (з'їзду.— Р. О.) почали в той же час розкопувати ґрунт біля церкви і побачили на значно великому просторі цегельні фундаменти, що свідчили про місцезнаходження колись значних мурованих будівель...»⁷

Ф. Маніковський про ці розкопки згадує так: «Прориті в двох напрямках рови: один усередині, другий зовні огорожі, дійсно відкрили завалені стіни. Деякі цеглини були зовсім цілі, за формою своєю нічим не відрізняються від тих, які увійшли в будівлю Золотих воріт»⁸. Знахідки давніх речей, про які згадував М. І. Костомаров, були зроблені в 50-ті р. XIX ст.: дзвін, емаль із зображенням апостола Андрія, мідні хрести, монети, печатки, князівський саркофаг з овруцького сланцю, золота каблучка. Ці речі збереглися завдяки піклуванню місцевих священників Михайла Сікачинського та Федора Маніковського. Проте документальних звітів про ці розкопки, як і про аматорські «розкопки» поміщиці Турчанінової в 1816 р., й розкопки курганів поблизу Вишгорода в 1814 і 1844 рр., на жаль, не залишилося.

Руїни на дитинці давнього Вишгорода — це залишки останньої церкви Бориса і Гліба, збудованої у 1861—1862 рр. за типовим проектом архітектора К. А. Тона. Під час будівництва були відкриті фундаменти давньоруського храму і освячені.

На місці цієї церкви, зруйнованої артобстрілом у 1943 р., стояв трибанний дерев'яний храм, зведений у 1744 р. священником В. Лук'яновичем замість дерев'яної церкви, вибудованої на кошти київського пол-

Давньоруський саркофаг XI — XII ст. у садибі церкви 1861 року. Фото 1936 року.

ковника Костянтина Мокієвського в 1660 р. Цей дерев'яний храм був зведений після спустошення, вчиненого татарською ордою разом із військом Юрія Хмельницького, про що згадує літопис Самовидця.

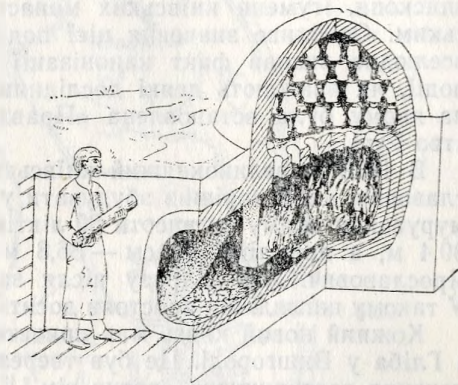
Перша дерев'яна церква на місці розібраного мурованого давньоруського храму була побудована в 1614 р. священником протопопом Прокофієм. Давньоруська цегла використовувалася при зведенні домініканського костюлу св. Миколи Мирлікійського, а пізніше — у фундаментах Андріївської церкви в Києві. У 1651 р., після трагічної для козаків Богдана Хмельницького битви під Берестечком, війська литовського гетьмана Януша Радзивілла захопили Лоїв, Чорнобилі, спалили Києво-Поділ, Вишгород, зокрема й церкву. Зберігся яскравий документ тієї епохи — чолобитна вишгородського священника Василя царю Олексію Михайловичу, писана у квітні 1652 р.: «...бьет челом богомолец твой, Государев, Литовские земли, Киевского уезду, Вышегорода соборные церкви святых страстотерпец Бориса и Глеба бывшей строитель, Васильише Прокофьев... пришло лядское войско и церков божию сожгли и меня, богомольца твоего, до конца разорили и отца, Государь, моево и брата моего священников Ивана Немца разстреляли...»¹⁰

Ось така досить багатогранна і трагічна історія відбудови головної вишгородської святині — храму Бориса і Глеба, давньоруського храму-мавзолею XI—XII ст., тісно пов'язаного з історією канонізації перших руських святих.

Ці події описані Нестором у «Чтенію о житии и погублении блаженную страстотерпцю Бориса и Глеба» і в анонімному творі «Сказание страстотерпцю святую мученику Бориса и Глеба», мабуть, написаному монахом Яковом. Раптова смерть великого князя Володимира Святославича у липні 1015 р. була прихована від Святополка туровського, якого батько притримав, а можливо, ув'язнив і тримав біля себе. Причиною цього було те, що Святополк готував змову проти Володимира разом зі своїм тестем Болеславом польським. Другий

Св. Борис. Св. Гліб. «Анфолотік». Київ. 1619 року. Невідомий гравер.

Горн для випалення посуду XI ст. Реконструкція автора.

син — Ярослав новгородський — вийшов із покори і перестав сплачувати річну данину Києву. В цей час уже хворий Володимир покликав з Ростова одного з молодших своїх синів — Бориса, який на той час знаходився в поході на печенігів. Київ опинився в руках Святополка, а князівська дружина (близько 8 тис. воїнів) — під керівництвом Бориса. Кияни вважали Бориса законним претендентом на великокнязівський престол, а вишгородські бояри повністю підтримали Святополка. Літописи не дають чіткого уявлення про хід подій, проте на десятий день після смерті батька Борис, покинутий військом, був убитий на р. Альті і похований у Вишгороді біля дерев'яної церкви св. Василя, побудованої, мабуть, ще в X ст. князем Володимиром.

Молодший брат Бориса — Гліб (рідний по матері) був убитий через півтора місяця поблизу Смоленська. Святополк захопив Сіверщину, Туровську і Деревську землі, землі за Окою і Волгою, але наштовхнувся на енергійний опір Ярослава, що сидів у Новгороді. Підтриманий варягами, Ярослав переміг Святополка у 1019 р. — «прея всю волость руськую».

Доля і трагічна смерть Бориса і Гліба набула в давньоруських письмових джерелах апокрифічності; не без політичних аспектів. Ярославу був дуже вигідний, так би мовити, імідж месника за братів. Святополк для потомків стає руським Каїном. Як справедливо вважав М. С. Грушевський, коли б Святополку вдалося довести свій план «збирання» земель до кінця, то він знайшов би своє місце між іншими князями «христілюбивцями». Проте історія вивела на перше місце Ярослава, який почав енергійно вести боротьбу за незалежність Русі від Візантії як у політичному, так і церковному житті. Церковний і державний авторитет з появою власних святих значно зростає. З-під Смоленська тіло Гліба було перевезено до Вишгорода і поховано поруч з Борисом.

Проте історія храму Бориса і Гліба розпочинається в 1021 р., коли згоріла церква св. Василя, на місці якої Ярослав за порадою митрополита Іоанна вирішив відбудувати церкву. Тіла братів викопали із землі і поклали «у клітці малій» над землею, після чого почалися чудеса зіллення, що й стало, за Нестором, причиною будівництва першого храму, присвяченого цим давньоруським святим. Його освячення відбулося 24 липня 1026 р.

П'ятиглавий дерев'яний храм Ярослава простояв майже півстоліття. Великий князь Ізяслав Ярославович «умысли» возвести новий храм, в урочистостях освячення якого 20 травня 1072 р. взяли участь Ярославові сини — Ізяслав, Святослав та Всеволод, митрополит Георгій, єпископи, ігумени київських монастирів на чолі з Феодосієм Печерським. Особливе значення цієї події в тому, що візантійський ієрарх пселюдно визнав факт канонізації братів Бориса і Гліба. До цієї події, як вважають деякі дослідники, приурочили і князівський з'їзд, на якому була встановлена «Правда Ярославичів» — нове законодавство Русі.

В 1073 р. великокняжий київський престол зайняв Святослав Ярославович, який вирішив збудувати в Вишгороді кам'яну церкву і довів мурування храму до висоти 80 ліктів, тобто при довжині ліктя 38 см — 30,4 м, а при лікті 46 см — 36,8 м¹². Будівництво закінчив Всеволод Ярославович. Але відразу після завершення робіт храм розвалився. У такому вигляді він простояв досить довго.

Кожний новий князь мав причетність до будівництва храму Бориса і Гліба у Вишгороді. Це був тверезий розрахунок не тільки на забезпечення заступництва святих сім'ї¹³, але й зміцнення релігійних позицій правлячої родини. У свідомості сучасників важливіше місце посідав Гліб, з ім'ям якого пов'язується будівництво Ізяславом одноверхого храму. Про це свідчать зображення на численних хрестах-енколпіонах (мошовниках), де Борис тримає у руці модель п'ятиверхого, а Гліб — одноверхого храму. Цікаво й те, що культ цих князів розвивався у двох напрямках — як культ цілителів від різних хвороб і як княжий культ помічників у воєнних справах.

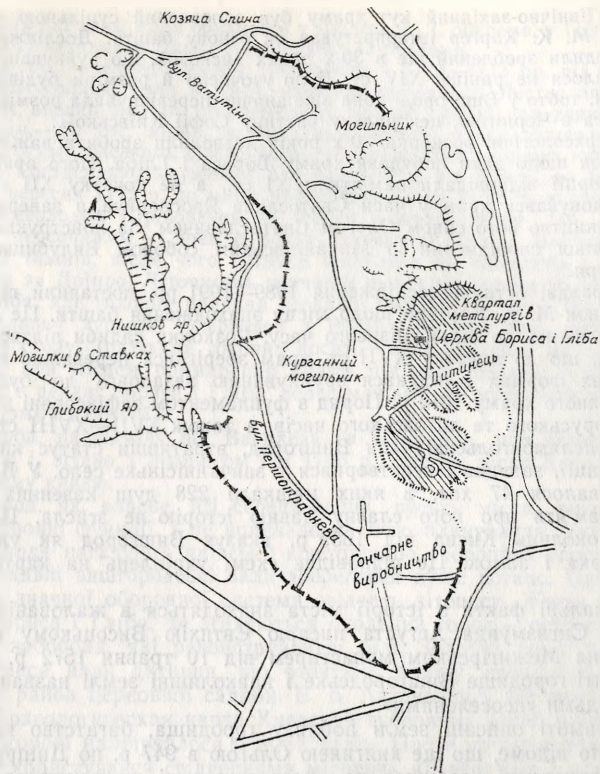
У 1102 р. Володимир Мономах оздобив кам'яні саркофаги Бориса і Гліба срібними дошками з позолотою. В 1111 р. чернігівський князь Олег Святославич, двоюрідний брат великого князя Святополка, підняв із руїн кам'яну церкву і прикрасив її розписами. Але перенесення мощей святих відбулося уже за Володимира Мономаха — рівно через століття з часу загибелі Бориса та Гліба. Володимир Мономах, який старанно піклувався про гробниці святих, хотів перенести їхні мощі всередину храму, проте Олег настоював на тому, щоб вони знаходилися у притворі південної стіни, згідно з існуючою тогочасною традицією. Суперечку між князями вирішили жеребом — гробниці були поставлені з правого боку південної стіни. Перенесення здійснили дуже урочисто — при великому зібранні духовенства і простого люду. В літописі згадується, що під час перевезення гробниць Володимир Мономах кидав у натовп срібло, хутро, коштовні тканини.

Подальша доля вишгородських святинь неповністю з'ясована. Відомо, що славнозвісну ікону Богородиці, привезену з Константинополя в середині XII ст., яка прикрашала храм Бориса і Гліба, Андрій Боголюбський вивіз до Володимира. У 1191 р. князь Давид Ростиславович гробниці святих переніс із Вишгорода до монастиря на Смядині, що під Смоленськом, закладеного на місці загибелі Гліба¹⁴. Майже нічого не відомо про храм у помонгольський час, хоч нема свідочств і про його руйнацію.

Перші наукові дослідження старожитностей Вишгорода, зокрема й церкви Бориса і Гліба, пов'язані з ім'ям Т. М. Мовчанівського, який з 1934 р. працював в Інституті історії матеріальної культури. Як археолог, він мав багатий досвід розкопок городища біля с. Райки, античної Ольвії та обстеження територій, що прилягали до Дніпрельстану. Розкопки у Вишгороді він очолив у 1936 р. і проводив їх аж до свого арешту 17 лютого 1938 р.¹⁵

Доля наукового архіву експедиції 1934—1937 рр. склалася трагічно — майже вся документація загинула, збереглися лише деякі польові щоденники і фотографії.

Розкопки, проведені в 1936—1937 рр., виявили під центральною

Урочища стародавнього Вишгорода.

апсидою церкви 1861 р. фундаменти з кварциту завширшки 1,5—1,8 м, завглибшки до 2,75 м. Частково знайдені фундаменти південної апсиди, стрічкові фундаменти по лінії південних і північних стовпів, ряди кладок з плінфи. На захід від храму археологи відкрили фрагменти західної стіни з цегли (36×27×4 см) на вапняковому розчині із вкрапленням великих уламків кварциту. Це була звичайна техніка кладки XI ст., характерна для Софії Київської, Золотих воріт, Успенського собору Києво-Печерської лаври. На жаль, цеглу з цих стін розібрали для господарських потреб мешканці села.

Знайдений цегляний завал належав до початку XVII ст., коли цеглу з руїн храму було вирішено використати для будівництва домініканського костельу. Під цеглою були відкриті залишки жител, численні вжиткові речі XI—XIII ст.¹⁶

Археологічні дослідження продовжив у 1952 р. М. К. Каргер. Заново було відкрито фундаменти храму. Серед знахідок привертають особливу увагу графіти на штукатурці із фресковим розписом, листи свинцевого покриття даху, уламки полив'яних плиток підлоги, голосники

Північно-західний кут храму був заповнений суцільною кладкою, яку М. К. Каргер інтерпретував як основу башти. Дослідження підтвердили зроблений ще в 30-х роках висновок, що руйнування храму почалося не раніше XIV ст. Було уточнено й розміри будівлі — 42×24 м, тобто у Вишгороді вона вже значно перевищувала розміри собору Спаса в Чернігові, центральну частину Софії Київської...

Археологічні розкопки 30-х років дозволили зробити важливий висновок щодо дати побудови храму Бориса і Гліба. Його архітектурні пропорції відповідали пам'яткам XI ст., а не початку XII ст. Тобто забудовувався храм у часи Святослава Ярославича, а завершувалося будівництво його сином Олегом Святославичем. За конструкцією храм найбільш споріднений із Михайлівським собором Видубицького монастиря.

Правда, останні дослідження 1989—1991 рр. поставили під сумнів висновок М. К. Каргера щодо місця знаходження башти. Це мурування належить до більш пізнього часу. Розкопки садиби підтверджують думку, що до початку XVII ст. храм зберігався переважно в давньоруських формах і піддався зруйнуванню незадовго до будівництва дерев'яного храму 1614 р. Поряд з фундаментом зафіксовані поховання давньоруського та литовського часів, а також XVII—XVIII ст.¹⁷

У післямонгольські часи Вишгород, втративши статус князівської резиденції, занепав і перетворився у звичайнісіньке село. У Вишгороді налічувалося 47 хат, в яких мешкало 228 душ казенних селян¹⁸. Але пам'ять про його славу давню історію не згасла. Целарій в описі околиць Києва під 1659 р. вказує Вишгород як укріплений «городок» і замок. Це відповідає схемі укріплень на карті Г. Боплана.

Унікальні факти з історії міста знаходяться в жалованій грамоті короля Сигизмунда Августа писарю Євтихію Висоцькому на право володіння Межигірським монастирем від 10 травня 1572 р. У цьому документі городище Вишгородське і навколишні землі названі «пустини», людьми «неоселеними».

У грамоті описані землі поблизу городища, багатство яких було так давно відоме, що ще княгинею Ольгою в 947 р. по Дніпру в Десні були встановлені «ловнища» та «перевесища» і знаходилося її село Ольжичі. Значне місце у грамоті відведене Вишгородській митниці, встановленій ще за часів великого князівства Литовського. Вона контролювала існуючу з давньоруських часів переправу через Дніпро вище Десни — прямий шлях на Чернігів. Цим шляхом скористався Самозванець, який на чолі польського війська у жовтні 1604 р. прийшов до Києва і переправився через Дніпро у Вишгороді, а в Житомирі дізнався про те, що його визнали за царя Дмитрія.

Останнім часом надруковані цікаві документи про збирання мита у Вишгороді в XV ст., які становили «тридцять» з човна або 2—3 гроша із воза чи саней.

Причиною занепаду Вишгорода в XVI ст. стало, ймовірно, страшне нашествя на київську землю Менглі-Гірея у 1482 р. Потрібно було майже сто років, щоб тут знову відновилося життя. Писар Євтихій Висоцький, отримавши королівський привілей, відбудував замок, зображення якого бачимо на карті Г. Боплана. Вишгород помічений на карті Великого князівства Литовського Миколая Криштофа Радзивілла (1613 р.). Значення вишгородської переправи і митниці зросло у зв'язку з прилученням лівобережного купецтва до торгівлі худобою і поташем з Гданськом.

Стратегічна роль Вишгорода полягала у тому, що він, як оборонний пункт, стояв на шляху до Києва з півночі, контролював дорогу на Чернігів, а також водні шляхи з деревлянської землі по річках Ірпінь, Тетерів, Прип'ять. М. С. Грушевський і П. П. Толочко вважають, що вишгородська фортеця була сильніша за київську, і під час воєнної

загрози київські князі мали прихисток у Вишгороді¹⁹. Зокрема, у 1169 р. у Вишгороді закрилися Давид Ростиславич із братами.

Запеклі бої точилися поблизу Вишгорода з 1172—1173 рр. під час княжих міжусобиць, коли в Києві княжили смоленські Ростиславичі. Проти них вислав Андрій Боголюбський велике військо, за деякими свідченнями,— 50 тис. воїнів, до яких приєдналися полки полоцького, туровського, смоленського, сіверського, городненського та інших князів. Мстислав Ростиславич змушений був відступити від Києва до Вишгорода. 8 вересня 1172 р. до міста наблизилася рать із 20-ти князів на чолі із Всеволодом Юрійовичем та Ігорем Святославичем (до речі, головним персонажем «Слова о полку Ігоревім»). Осада Вишгорода тривала 9 тижнів, після чого сутички відбулися на «обороні» і рать відступила за Дніпро. Літописець вбачав у цьому заступництво св. Бориса і Гліба, але головна причина невдалої облоги — в тому, що Ярослав Ізяславич луцький домовився з Ростиславичами про зайняття київського столу. Іпатський літопис досить часто вказував на те, що Вишгород був місцем примирення князів під час усобиць; тут вони присягали в церкві Бориса і Гліба, перед мощами св. мучеників клялися на святому Євангелії.

Вишгород, на відміну від Василева та Білгорода, мав більше самотійності і, згідно з літописом під 1146 р., другим після Києва приєднався до нового князю.

Вишгород, як, власне, всі середньовічні руські міста, виконував значні оборонні функції, і це впливало на його планування. Укріплення Вишгорода нагадують київську конструкцію оборонних споруд. На жаль, прадавні вишгородські вали збереглися дуже погано. Про існування тут значної оборонної системи свідчать літописи, Життя св. мучеників Бориса і Гліба, де згадуються окольний город — острог, стіни, дерев'яні заборолла, які реконструйовані біля Золотих воріт у Києві.

Збереглися вали дитинця, що оточують площу приблизно 350×250 м. Це район церковної садиби. В. Б. Антонович у відомому дослідженні «Археологическая карта Киевской губернии» (1895 р.) вважав, що у Вишгороді налічувалося 6 ліній валів. Проте це була помилка — дослідник користувався свідченнями місцевих краєзнавців і вважав за вали і рови природні, земляні утворення.

Вишгород мав виключно велике значення і як великокнязівська резиденція, і як оборонний пункт, і як центр ремесла й торгівлі. Перш за все вражає масштаб місцевого гончарного виробництва. У домонгольський період у Вишгороді налічувалося десятки, а може, й сотні випалювальних печей. Давні ремісники виготовляли з місцевої глини не тільки різні види посуду, але й керамічні плитки для підлоги в церкві Бориса і Гліба. У 1796 р. в Межигір'ї було знайдено поклади фарфорових і фаянсових глин, що дозволило відкрити тут фаянсову фабрику, яка проіснувала до 1885 р.

Значне місце в економіці міста посідала й металургія. «Квартал металургів» був досліджений у 30-ті роки ХХ ст. Тут в одно- або двокамерних будівлях розміщувалися майстерні, де здійснювалися всі етапи обробки заліза, а також лиття й ковка кольорових металів. У деяких майстернях виготовлялися вироби зі скла та емалі. На території Вишгорода знайдено скляні браслети, персні, кубки, келихи, чаші з місцевого жовтуватого скла.

Про те, що Вишгород був значним торговим центром Русі, свідчать рідкісні археологічні знахідки, зокрема денарій англійського короля Етельреда II, численні уламки візантійських амфор, в яких постачали сюди вино та олію.

Сучасній Вишгород — звичайне українське селище. Проте його історії могло б позаздрити будь-яке велике місто. На жаль, ставлення до культурно-історичної спадщини княжої резиденції вражає байдужістю. Тільки позаминулого року було нарешті вирішено питання про

створення у Вишгороді історико-археологічного заповідника, котрий, до речі, тут існував у 1935 р., а також музеєфікації окремих пам'яток.

Історична пам'ять залежить не тільки від кількості унікальних пам'яток минулого, а насамперед від ставлення до них людей. На жаль, менталітет населення Вишгорода, де живуть переважно колишні будівники Київської ГЕС, не дозволяє говорити про те, що людям, які приїхали сюди в 60—70-х роках, близька пам'ять про правдиве місто на дніпрових кручах, пов'язане з іменами князівської династії Ярославичів.

¹ Синопис // Українська література XVII ст.—К., 1987.— С. 173.

² Максим Берлінский. Краткое описание Киева. Репринтное издание.— К.: Час, 1991.— С. 118.

³ «Повесть временных лет» під 946 р.

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Том III до року 1340.— К., 1993.— С. 382.

⁵ Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их.— К., 1887.— С. 4.

⁶ Маниковский Ф. Вышгород и его святыня.— К., 1890.— С. 84—87.

⁷ Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина.— К., 1992.— С. 314.

⁸ Маниковский Ф. Вышгород...— С. 39.

⁹ Літопис Самовидця.— К., 1971.— С. 85.

¹⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.— Т. 3.— СПб., 1862.— С. 481.

¹¹ Літопис за Іпатіївським списком під 1072 р.

¹² Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология.— М., 1975.— С. 19—29.

¹³ Лесючевский В. И. Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства // Советская археология.— М., Л., 1946.— VIII.— С. 237.

¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Том II. XI—XIII вік.— К., 1992.— С. 277.

¹⁵ Беляева С. О., Калюк О. П. Т. М. Мовчанівський. Сторінки наукової біографії // Археологія.— 1989.— № 2.— С. 125—130.

¹⁶ Карчер М. К. Древний Киев. Том II.— М., Л., 1961.— С. 322.

¹⁷ Орлов Р. С., Булкін В. О. Роботи Правобережної давньоруської експедиції // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р.— К., 1991.— С. 4.

¹⁸ Описи Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст.— К., 1989.— С. 90, 244.

¹⁹ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков.— К., 1980.— С. 132.